Research Article

लेवा पाटीदारी बोली : त्र, स्वरुप व वैशिष्टे

जतीनश्रीधर मेढे

मराठी विभा ा प्रमु ा, ला व विज्ञान महाविद्यालय, भालोद जि.जळ ााव.

प्रस्तावना :

महाराष्ट्र हा मराठी भाषा बोल ाऱ्या भाषि समुहाच्या अस्मितेचा भा ा म्ह ून दि.१ मे १९६० रोजी जन्माला आला.त्याआधीतो विशाल मुंबई इला याचा भा ा होता.फाजलअली मिशनने १९५६ मध्ये भाषावार प्रांतरचनेचे सुतोवाच `ले आि ा प्रदिर्घसंघर्षानंतर मराठीही महाराष्ट्राची राजभाषा बनली.मराठी भाषा महाराष्ट्राची प्रमा ाभाषा असलीतरी महाराष्ट्राचा शहरी भा ा व ाळता ाामी ा आि ा अर्धना ारी त्रात वावर ाऱ्या लो ंच्या दैनंदिन व्यवहारात त्या त्रातील विविध बोलींचा वापर मोठया प्रमा ाात `ला जातो. `भाषा वैज्ञानि ंनी मराठीच्या प्रमु ा बोली म्ह ून वऱ्हाडी, ना ापूरी, हळवी, अहिरा ाी, डां ाी, ो ाी यांचा निर्देश `ला आहे`.[१]मराठी भाषेच्या संदर्भात विचार `लातर महाराष्ट्राच्या विविध भौ ाोलि त्रात विविध बोली आढळतात या बोलींनी आपापल्या अं ाभूत वैशिष्टयांसह आपले स्वतंत्र अस्तित्व जपले आहे. त्यात जळ ााव व बुलढा ाा जिल्हयाच्या सिमावर्ती भा ाात बोलल्या जा ाऱ्या लेवापाटीदारी बोलीचा ही अपवाद नाहीहे या बोलीचा अभ्यास `ल्यावर ल ाात येते.

लेवा पाटीदारी बोलीचे त्र :-

पूर्वीचे ाानदेश व आताचे उत्तर महाराष्ट्रहे प्रशासि य नामाभिधान प्राप्त झालेल्या भौ ाोलि प्रदेशातील जळ ााव जिल्हयाच्या रावेर, यावल, भुसावळ, बोदवड, मुक्ताईन ार, जामनेर, जळ ााव व चाळीस ााव या तालुक्यातील जवळपास १४० ाावात आि ा वऱ्हाड प्रांतातील बुलढा ाा जिल्हयाच्या मल ापूर, दाताळा व नांदुरा या तालुक्यातील जवळपास ८० ाावे अशा ए ु ा २२० ाावांमधून मराठी भाषि लेवापाटीदारसमाजाचेमुळ वास्तव्य असल्याने या भौ ाोलि परिसरात लेवापाटीदारी बोली मोठया प्रमा ाात बोलली जाते.वर्तमानात शि ा ााच्या सहवासातून नो री वा व्यवसायाच्या निमित्ताने लेवा पाटीदार समाज महाराष्ट्र व महाराष्ट्र राज्याच्या बाहेर वि ुरलेला आपल्याला दिसतो. ृषी जिवनाशी ए निष्ठ असलेल्या या समाजाची लो व्यवहाराची भाषा म्ह ाजे लेवापाटीदारी हीच राहीली आहे.या बोलीच्या त्राच्या पश्चिमेला विस्ती ा अशा भौ ाोलि प्रदेशात बोलली जा ाारी अहिरा ाी व पूर्वेला विस्ती ा प्रदेशात बोलली जा ाारी वऱ्हाडी या दोन बोलींच्या सिमा भा ाात लेवापाटीदारी बोलीचे भौ ाोलि त्र आहे.

लेवा पाटीदार समाज :-जळ ााव जिल्हयाच्या पूर्व भा ाात व बुलढा ाा जिल्हयाच्या उत्तरे डील मल ापूर, दाताळा व नांदुरा या परिसरात लेवापाटीदार समाजाचे मुळ वास्तव्य आहे. शेतीहा या समाज जिवनाचा उदरनिर्वाहाचा मु य व्यवसाय आहे. असे म्ह ातात ी, ` ो ात्याही समाजाचा ातइतिहास त्यांच्या भाषेत दडलेला असतो.` या तत्वानुसार लेवापाटीदारी बोली बोल ाऱ्या या समाजाचे स्वरुप आपल्या ल ाात येते. `सन १४८४ च्या पावा प्रलयानंतर मजल दरमजल रीतसुमारे सन १४९३ च्या आसपास लेवापाटीदार समाजाचा जथ्था ाानदेश, विदर्भात आला असावा हे सिध्द होते`.[२]अभ्यास ंच्या मतानुसार आताच्या ाुजराथ राज्यातील पावा ाड परिसरातून लेवा पाटीदारसमाजाचे लो ाानदेशात आले. ाुजराथ मध्ये नर्मदा नदीच्या परिसरात वास्तव्य र ाारा हा समाज ाानदेशातीलतापी नदीच्या तिरावरील व वऱ्हाडात पू ाा नदीच्या परिसरात स्थिरावला.या समाजाच्या` लेवा` या नावाबद्दल दे ाील अभ्यास ांमध्ये ए मत असल्याचे दिसत नाही. ाहींनी`लव` (प्रभु रामचंद्राचा मुल ाा) व पाटीदार म्ह ाजे शेतीचा पट / पट्टा धार ा र ाारातो पाटीदार अशी लेवा

पाटीदार शब्दाची फोड ेलेली दिसते.`नर्मदा नदीचे नाव रेवा आहे.या रेवा नदीच्या ाठावर वास्तव्य र ाऱ्या समाजास पुढे अपभ्रशाने लेवा पाटीदार असे नाव प्राप्त झाले असावे. असे या बोलीचे अभ्यास नि.रा.पाटील यांचे मत आहे`.[3]

मुळातचशेतीत राब राब ारा हा समाज आचार विचाराने साधा भोळा आ ि ा प्रचंड ष्टाळू मानसि तेचा आहे.त्यामुळे शेतीनिष्ठ जिवनशैली हे या समाजाचे वैशिष्टे आहे.लेवापाटीदार समाजाच्या आचार- विचारांचे, रुढी, परंपरा, संस् ृती या स ाळयांचे भाषि अविष ाराचे साधन म्ह ूनलेवा बोली डे पाहीले जाते.या बोलीत अवघड ाठीं य, संदि धता व अर्थहिनता नसून लेवा संस् ृतीलासमृध्द र ारी शालिनता आहे.

लेवा पाटीदारी बोली : स्वरुप व वैशिष्टे - लेवापाटीदार समाजाचा भाषि अविष ार म्ह ून लेवा पाटीदारी बोली डे पाहिले जाते. ु ाी तिला अहिरा ाीची उपबोली समजतात तर ु ाी तिला मराठीची स्वतंत्र बोली संबोधितात.या भाषेबद्दल तिच्या स्वरुप व वैशिष्टयाबद्दल फार अभ्यास न झाल्याने वे ावे ाळे मत प्रवाह दिसतात.या बोलीबद्दल आपले मत व्यक्त रतांनासौ.ऋता पित्रे म्ह ातात ी, `ही भाषा मराठीच आहे.परंतु तिचा घाट वऱ्हाडी आ ि ा थाटअहिरा ाीचा आहे.ही भाषा सिमेवरील भाषा आहे.त्यामुळे वऱ्हाडी आ ि ा अहिरा ाी या दोघोंचाही तिवर प्रभाव आहे`.[४]अहिरा ाी व वऱ्हाडी या भाषि सिमांमधील या बोलीचे ोत्र असल्यामुळे या दोन्ही वे ावे ाळया बोलींचा प्रभाव या बोलीवर उच्चारदृष्टयाझालेला दिसतो. अर्थदृष्टया तित ासा नाही. आता ही भाषा (बोली) लेवा मराठी म्ह ून ओळ ाली जाते.`[२]या निष र्षावरुन आपल्या ल ाात येते ी लेवापाटीदारी ही स्वतंत्र बोली असल्याने या भाषेने स्वतंत्र शब्दसंपदा व अर्थसंपदाजपलेली दिसते. उच्चारदृष्टया ाही साधर्म दिसत असलेतरी अर्थदृष्टया लेवा पाटीदारी बोलीने आपले वे ाळेप ा जपले आहे.हे या बोलीचा अभ्यास ेल्यावर आपल्या ल ाात येते.या बोलीची द ाल अने वर्ष अभ्यास ांनी न घेतल्यामुळे निस र्ि ान्या बहि ाबाई चौधरी यांचे ाव्य अहिरा ाी बोलीतच आहे असे लिहिले ोले. वास्तव हे आहे ी बहि ाबाई चौधरींची बोली ही लेवा पाटीदारी बोली असल्याने त्यांचा ाव्य अविष ार त्यांच्या लेवापाटीदारी बोलीतून प्र ट झाला आहे,हे आज अभ्यास ांनी मान्य ेले आहे. या बोलीच्या ऐतिहासि पाऊल ु ाा शोधतांना त्या संत ज्ञानेश्वरांच्या `ज्ञानेश्वरी`, संत तु ोबांच्या `अभं ाााथ`पर्यंत आ ि ा महानुभावांच्या `लिळाचरित्रा`पर्यंत दिसतात.या मराठीसाहित्यातील मानदंड ठरलेल्या ग्रथांमध्ये या बोलीतील शब्द आढळतात.यावरुन या बोलीचा ऐतिहासि वारसाही आपल्या ल ाात येतो.

लेवा बोलीतील उच्चार प्रि्या :-

अ चा आ हो ो - अजून - आजून, मले - माले
आ चा अ हो ो - आ ा ाी - अदि , आभाळ - अभाय, आळशी - अयबी, नाही- नही
उ चा ओहो ो - धुतलं - धोतलं, रु ाा - ारोन्या, ु ाी - ोन्ह,

नाम विभक्ती :-नामाला `**ले**`हा प्रत्यय लेवा पाटीदारी बोलीत वापरला जातो. (उदा. पं जले - पंक्याले, बाळाले - बाळयाले)
द्वितीय चतुर्थीचा`**ला**` प्रत्यया ऐवजी लेवा पाटीदारी बोलीत लेहा प्रत्यय येतांना दिसतो.(उदा. मले, तुले, मानसाले)
लेवा पाटीदारी बोलीत तृतियेचा`**सन**`हा प्रत्यय वैशिष्टपु ा आहे.(उदा. रीसन, पाईसन, घिसन, ााईसन)

ि्यापदे इ ारांतहोतात :- इतर बोलीतील ाही ि्यापदे विशेषतः तिन अ ारी लेवा बोलीत दोन अ ारीहोतात.

प्रमा ाभाषा	**वऱ्हाडी भाषा**	**लेवा बोली**
पाहा	पाहून घे	पाही घे
र	रुन घे	री घे
ाळाला	ाळून ोला	ायाला

वऱ्हाडीतील `**शान**` या शब्दा ऐवजी लेवा बोलीत `**सन**`हा शब्द जोडून वापरला जातो.(उदा. रुनशान - रीसन, घेऊनशान- घिसनं, धाडूनशान -धाडीसन)
लेवा पाटीदारी बोलीत `**इन**`हा प्रत्यय भविष्य ाळासाठी वापरला जातो.(उदा.वाचिन, रीन, ााईन, पाहिन इ.)

लेवा पाटीदारी बोलीत आज्ञेसाठी`**जो**`हा प्रत्यय वापरला जातो.(उदा.आनजो, येयजो, घेजो, रजो, जायजो इ.)
लेवा पाटीदारी बोलीत विनंतीसाठी पुढील रुपे वापरली जातात.(उदा.पाही घेयजो, री घेयजो, जाई येयजो इ.)
लेवा बोलीतील पुढील शब्द इतर बोलीत आढळत नाहीत.त्यामुळे आपले स्वतंत्र अस्तित्व ही बोली से जपतेहेही आपले ल ात येते.

प्रमा ा मराठी	**लेवा बोली**	**प्रमा ा मराठी**	**लेवा बोली**
ाेठे	ुढी	ाेलाहोतास	ाेल्ता
अजून	बारे	म ा	मं ाेन
होय	हाओ	येथे	अढी
तेथे	तढी		

सारांश :-

जळ ाव जिल्हयाच्यापूर्व भा ातील (भुसावळ, रावेर, यावल, मुक्तार्हन ार, बोदवड, जामनेर, जळ ाव) व बुलढा ा जिल्हयाच्या उत्तर भा ातील (मल ापूर, नांदुरा, दाताळा) आदि तालुक्यातीलअने लहान मोठया ावांमधून लेवापाटीदार समाजाचे मोठया प्रमा ात वास्तव्य असल्याने या भौ ोलि ेत्रात मोठया प्रमा ात बोलली जा ारी लेवापाटीदारी बोली ही या ेत्रातील प्रमु ा बोली भाषा ठरते. मात्र अहिरा ी व वऱ्हाडी बोलीचे भाषि ेत्र लेवापाटीदारी बोली पे ा ुप मोठे असल्याने अने वर्ष लेवा बोलीच्या स्वतंत्र अस्तित्वा डेच दुर्ल ा झाले.त्यामुळे ाहींनी तिला अहिरा ीतर ाहींनी वऱ्हाडीची पोट भाषा म्हटले.अर्थातच अहिरा ी व वऱ्हाडीच्या भाषि सिमा ेत्रात लेवा बोलीचे ेत्र असल्याने अहिरा ी व वऱ्हाडीतील ाही शब्द लेवा पाटीदारी बोलीत आलेले आप ास दिसतात.परंतु अर्थ दृष्टयाहे शब्द भिन्न असल्याचेही अभ्यासाअंती आपल्या ल ात येते. या बोलीच्या जड ाघड ीत निस ासोबत लेवापाटीदार समाजाचे आचार- विचार, सांस् ृति , अध्यात्मि आ ि ऐतिहासि वारसा या सर्वांचे फार मोठे यो ादान आहे.

ृषी जिवनाशी ए निष्ठ अस ाऱ्या लेवापाटीदार समाजाच्या समुह जिवनाचा तो ए स्वतंत्र अविष ार आहे.मराठीसाहित्यात लो प्रिय ठरलेले बहि ाबाई चौधरी यांचे ाव्य ्रामी ा जिवनाला शब्दबध्द र ारे े.नार ाडे यांच्या **`पाटलाची ले `** व **`अंजनी`**, भानू चौधरींची`**ावा डची ा ी**`, ज्ञानपीठ ारप्रा.भालचंद्र नेमाडे यांच्या ` **ोसला**` व इतर ादंबऱ्या, डॉ.श.रा.रा ो यांच्या ` **ंदील**` व **`पाचामु ी पांड`** इ.साहित्य ृतीतून लेवा बोलीत झालेला भाषि अविष ार या साहित्य ृतींसह मराठीसाहित्याला लेवा बोलीचा अस्सल ोडवा देत आहे आ ि भविष्यातही देत राहील.

संदर्भ :-

१ वसंत आबाजी डहा े - `सांस् ृति महाराष्ट्र १९६० ते २०१०, भा ा -१`, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आ ि संस् ृती मंडळ, मुंबई. प्रथमावृत्ती, २०११ (पृ.१६५)
२ शं र विनोबा पाटील - `लेवा पाटीदारांचा इतिहास`, चैतन्य प्र ाशन, दुध ाव बु.ता.मल ापूर जि.बुलढा ा, द्वितीय आवृत्ती, २००१ (पृ.९१)
३ डॉ. सिंधुभं ाळे - `लेवा पाटीदारी बोली : ए परिचय` (शोध निबंध) २००६, (पृ.०२)
४ सौ.ऋता पित्रे - `बहि ाईची ा ी ए अभ्यास`,महाराष्ट्र राज्य साहित्यआ ि संस् ृति मंडळ, मुंबई, द्वितीय आवृत्ती, २००२ (पृ.७८)

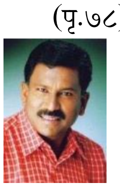

जतीनश्रीधर मेढे
मराठी विभा ा प्रमु ा, ला व विज्ञान महाविद्यालय, भालोद जि.जळ ाव.